

RECENSIONER

Tora Wall: *Folktrons väsen. Encyklopedi*. Bokförlaget Stolpe, Stockholm 2021. 255 s., ill. ISBN 978-91-8906-975-6.

Tora Wall, doktorand i folkloristik vid Åbo Akademi, har i sin bok fortsatt en lång tradition av att popularisera ämnet folktrons väsen. Vad jag kan förstå är boken ämnad att läsas av en intresserad allmänhet och fungera som en inkörsport och översikt av folktrons väsen, även om någon målgrupp inte direkt adresseras. Boken har föredömligt fotnoter som leder till vidare läsning, men jag menar att den i sitt språk och framställning ändå inte är en vetenskaplig produktion, även om den naturligtvis bygger på tidigare forskning. Utgångspunkten för min recension i Rig är den vetenskapliga, vilket medför att jag granskar boken med mer kritiska glasögon än vad som annars vore fallet.

Intresset för äldre folkliga föreställningar – särskilt om folktro och folktrons väsen – har länge varit och är fortsatt stort bland allmänheten. Även inom akademien har forskning om folkliga föreställningsvärldar ökat och idag är det flera forskare från olika discipliner som med varierande infallsvinklar undersöker ämnet. Trots det stora intresset har det varit svårt för den allmänt intresserade att finna en bok som med ett lättfattligt och populärvetenskapligt fokus presenterar folktrons väsen. Det är en lucka som Tora Wall fyller med sin bok. Tidigare är det framförallt Ebbe Schön som skrivit böcker av den här typen, vilka publicerats eller tryckts om nästan

årligen från mitten av 1980-talet. Innan Schön var det Carl-Herman Tillhagen som gjorde samma sak. En annan tongivande forskare som skrivit om ämnet och vars böcker fått ett stort genomslag är Bengt af Klintberg. I sina böcker och artiklar har han gett oss en god inblick i folkliga föreställningsvärldar, magiskt tänkande, äldre tiders sägner, både äldre och mer moderna sådana, samt spridit ljus över folklorens olika beståndsdelar. Även andra svenska forskare har nått ut till en bredare publik, bland dessa kan nämnas Jan-Öjvind Swahn, Nils-Arvid Bringéus, Ulf Palmfelt, Jochum Stattin, Agneta Lilja, Fredrik Skott, samt undertecknad. Även sagoberättaren Per Gustavsson har skrivit många böcker för barn och för en intresserad allmänhet om folksagor, folksägnen och väsen. Ur ett historiskt perspektiv finns det naturligtvis många fler tongivande forskare som sysslat med olika aspekter av folktro och spridit kunskap om detta för allmänheten, däribland Gunnar Olof Hyllén-Cavallius, Carl Wilhelm von Sydow, Nils Edvard Hammarstedt, Johan Götlind, Waldemar Liungman, Louise Hagberg, Gunnar Granberg, Ella Odstedt, Carl-Martin Bergstrand, Hilding Celander och Anna Birgitta Rooth. Centralt för många av de uppräknade forskarna är att de har arbetat i eller nära landets folklivs- eller folkminnesarkiv. Många böcker har skrivits om ämnet som riktats till barn eller ungdomar och här är det främst författaren Ingela Korsell (*Väsenologi*-serien i tre delar, 2019; 2020; 2021) och konstnären Johan Egerkrans *Nordiska väsen* (2013) och *De odöda* (2018) som fått störst spridning.

Tora Walls *Folktrons* väsen är utsökt utformad och vacker att hålla i sin hand. Den är sprängfull av fina illustrationer som till största delen är hämtade från en borgerlig, nationalromantisk (oftast norsk) konstnärsmiljö. Urvalet och den miljö som skildras i dessa bilder är en starkt idealiserad och en romantisk tolkning av folktrons väsen och allmogesamhället i stort. Ingen motivering till urvalet görs, eller till den anakronistiska bild som illustrationerna åskådliggör. Det är oklart varför norska illustrationer får en så stor del i ett verk om svenska folktroväsen. Norska sagotroll kan exempelvis avvika en hel del från de troll som beskrivs i svensk folktro. Eftersom det material som Wall vill beskriva är sprunget ur en muntlig svensk allmogemiljö, känns ett sådant grepp något vilseledande. Wall är dock inte ensam om detta, tidigare böcker av bland annat Ebbe Schön har gjort på samma sätt. Även om jag personligen är förtjust i bokens illustrationer hade det varit lämpligt om urvalet hade motiverats eller att några rader skrivits och problematiserat illustrationernas starkt nationalromantiska och idealiserande miljöer. Det blir om något ännu viktigare när målgruppen är en intresserad allmänhet.

Boken ska vara en encyklopedi, med tanke på det är inte dispositionen genomskinlig. Dess förväntade utgångsläge är en kortfattad inledning där ämnet presenteras, inklusive vad författaren definierar som folktro, för att sedan övergå i att förklara olika begrepp, väsendenas funktion och av förändring över tid. Jag saknar dock en av författaren definierad diskussion av vad som egentligen avses med väsen. Det kan tyckas självskrivet, men några rader som inordnar detta i en världsbild hade varit upplysande. Var går gränsen för det som uppfattas som väsen, för det som var naturligt, det som var övernaturligt, eller för den delen för det som inrangeras i en kristen världsbild? Avsnittet kunde ha utökats ytterligare för att ge en mer utvecklad bild, eftersom läsaren endast får en förenklad redogörelse. Wall har sedan disponerat olika kapitel och

avsnitt baserade på övergripande rubriker. Dessa är inte i någon alfabetisk ordning, vilket en läsare förväntar sig av en encyklopedi. Om detta upplägg av olika kategorier av väsen skriver författaren att hon ”valt att organisera dem efter det namn som idag är mest vedertaget. Exempel på de alternativa benämningarna anges under huvudrubriken” (s. 7). Författaren har möjligen arbetat med en egen modell över hur dessa väsen kategoriserats, troligen i ordningen jättar och troll, naturväsen, dödsväsen, förvandlingar, ormar, trolldom, träd, asagudar och slutligen djävulen. Eftersom det inte anges och det saknas övergripande rubriker som förklarar hur hon tänkt, kan det bli svårt att gissa för läsaren. På bokens baksida anges en disposition som är alfabetisk men som inte stämmer överens med bokens innehållsförteckning. På baksidan anges också skattväktare som en egen kategori, men i bokens innehållsförteckning anges inget sådant kapitel eller avsnitt. Istället tycks sägner om skattväktare finnas införlivade i andra avsnitt. Ibland blir uppdelningen otydlig. Varför beskriver ett kapitel dödsväsen, under det att lyktgubben fått ett helt eget kapitel. Borde inte den senare ha placerats i kapitlet om dödsväsen, eftersom det i berättelsetraditioner oftast rör sig om en död lantmätare som går igen och straffas för att han mätt fel.

Alla kapitel, eller större avsnitt, om olika typer av väsen, kan läsas fristående. Det är bra och i linje med en encyklopedi. Under varje huvudrubrik om ett väsen anges en del (men inte alla kända) lokala benämningar för väsendet i fråga. Det är ett bra tillvägagångssätt, även om det hade varit tydligare om landskap hade angetts inom parentes efter benämningarna, eller att det hade förklarats i texten. För vissa väsen anges inga lokala benämningar, till exemplet avsnittet om skogsrådet (s. 61–67). I det senare fallet finns Gunnar Granbergs klassiska doktorsavhandling *Skogsrådet i yngre nordisk folktradition* (1935) som ägnar kapitel 7 åt skogsråbenämningar från olika svenska landskap och från våra grannländer. Det

gäller även en del andra väsen som gloson (s. 126), vilken inte ges några alternativa benämningar trots att det finns flera sådana, samma sak gäller benämningar på trolldomskunniga människor (s. 166)? Jag saknar samisk folklore i boken. Ingen avgränsning skrivs heller fram i boken. I en mening omnämns att berättelser om personer som kunde förvandla sig till en björn kunde spegla fördomar mot samer. Särskilt mot bakgrund av att samer och finnar ofta betraktades som trolldomskunniga (s. 143). En läsare vill här gärna få mer kunskap om detta, inte minst då sägner om djurförvandlingar var vanliga även bland samer, något som tidigare analyserats av bland annat Ella Odstedt i *Varulven i svensk folktradition* (1943). Ett enkelt grepp kunde ha varit att i vissa avsnitt nämna samiska väsen, särskilt i områden där samröret mellan samer och nybyggare var starkt, här menar jag att exempelvis sajvo kunde ha omnämnts i samband med vittra. Föreställningar om trolldomskunniga samer, romer, finnar och så vidare beskrivs inte alls i kapitlet om trollkunniga människor, detta trots att det var vanligt förekommande föreställningar i bondesamhället.

Varje kapitel av *Folktrons väsen* utformas något olika, det gäller dels deras längd, dels hur underrubriker valts för att beskriva olika funktioner eller egenskaper hos det väsen som skildras. Det är i beskrivningar av olika väsen som Tora Wall visar sin skicklighet som berättare. Språket är klart och medryckande. Det märks att det är ett ämne som författaren är väl insatt i och behärskar. De övergripande framställningarna ger en fin introduktion till ett äldre svenskt väsen- och berättartraditioner om dem. Under vissa rubriker beskrivs hur man kunde skydda sig mot vissa väsen, eller hur en del kunde upplevas som direkt farliga för människan att närma sig, i andra visas hur en del väsen kunde fungera som människans spegelbild. Detta är perspektiv som gärna kunde ingått i varje kapitel. Överlag är det inte mycket att anmärka på i de olika huvuddelarna, men jag hade nog gärna

sett att det tydligare framgått att berättelser om folktrons väsen kan tolkas som berättelser om människan själv. Genom dessa berättelser hanterar ju människan sin tillvaro och sin omvärld. Olika väsen fungerar som verktyg som gör det lättare att förstå och leva i en annars svårbegriplig och förtrollad värld. I allt detta har också kristendomen bidragit, väldigt många sägner eller andra former av berättande är ju av en kristen natur. Det framgår stundtals i boken, men det har inte lyfts fram på en nivå som gör att den läsare som tidigare inte känner materialet, blir införstådd i vilket fast grepp den kristna kyrkan faktiskt hade om bondesamhällets världsbild.

Bland bokens kapitel finns avvikelser från övriga. Ett kapitel hör inte, åtminstone inte omotiverat, hemma i en bok om folktrons väsen. Det är kapitlet om asagudarna. I en bok om folktrons väsen i Sverige, där fokus är det sena bondesamhället, blir ett kapitel om förkristna gudar och förkristen kult svår-motiverat. Förvisso skriver Wall i sin inledning att hon stundtals gör nedslag i medeltida och den förkristna föreställningsvärlden (s. 8). Problemet är att det som redogörs för under kapitelrubriken till stor del är hämtat från isländska, medeltida källor. Huvudsakligen bygger framställningen av den fornnordiska gudavärlden på den bild som presenteras av islänningen Snorre Sturlasson i hans handbok för skalder, *Snorres Edda*. Kapitlet är mycket svepande och visar inte på någon djupare kännedom om fornnordisk religion eller mytvärld. Även om jämförelser görs till en del potentiella rester av förkristen religion i yngre folklore, exempelvis föreställningen om Odens jakt, kunde detta ha renodlats, eftersom det utan källkritiska kommentarer faktiskt inte belyser det senare bondesamhällets föreställningsvärld. Att argumentera för kontinuitet för en period som sträcker sig över närmare tusen år, som genomgått åtminstone två större religionsskiften (från förkristen tro till katolsk tro till luthersk tro) med utgångspunkt i förhållandevis sena isländska källor, är verkligen

ingen lätt uppgift. Som läsare hade en förklaring och framförallt en diskussion av hur författaren ser på det källkritiska problemet varit önskvärt. Inte minst om målgruppen är en intresserad allmänhet. Att göra direkta jämförelser i tid och rum, från förkristen tid till det sena bondesamhällets Sverige, var på modet inom folkloristiken för drygt hundra år sedan. Det kunde blivit bättre om det kunde underbyggas och styrkas med rimliga hypoteser. Wall borde ha motiverat sitt kapitel. I modern tid är den här typen av jämförelser ett grepp som särskilt Ebbe Schön vurmat för, inte minst i sin bok *Asa-Tors hammare. Gudar och jättar i tro och tradition* (2005). Där ägnade han halva boken åt att på ett populärt sätt återge huvuddrag i den fornnordiska mytologin och kulten, för att sedan ägna andra halvan av boken åt det senare berättarvet. I andra delen pekar han på rester i den yngre folktron som har likheter med äldre, förkristen tro och berättartradition.

Olika längd på olika kapitel (eller större avsnitt som beskriver olika väsen) är något av ett huvudbry. Varför ska exempelvis ett avsnitt om älvor vara närmare fyra textsidor, när ett helt kapitel om djävulen är på dryga fem textsidor, särskilt då det finns oerhört mycket mer material i arkiv och i äldre studier om den senare? Och varför skisseras föreställningar om dödade barn som spökar på bara ett par rader (s. 122), när det utan problem hade kunnat beskrivas på ett par sidor, även i bokens avsedda format. Om dessa barnspöken, i populärkulturen vanligen benämnda mylingar, efter att de blivit allmänt kända för eftervärlden genom Astrid Lindgren, finns det en välskriven doktorsavhandling av Juha Pentikäinen, *The Nordic Dead-child Tradition. Nordic Dead-child Beings. A Study in Comparative Religion* (1964). Den kunde med fördel ha använts flitigare för att kasta mer ljus över denna gruvliga föreställning.

Ett annat exempel där jag tycker att författaren borde lagt ned mer möda, är där beskrivningarna bryts av med citerade berättelser,

knutna till vissa landskap. Det är naturligtvis värdefullt med sådana exempel, men en kritisk läsare ser snabbt att nästan alla citat är hämtade ur tryckta böcker. Det är inte direkt fel, men det hade varit en större vinst om Wall valt att hämta sina exempel direkt ur arkivuppteckningar, i synnerhet då mycket sådant material är digitaliserat och tillgängligt på distans. Av totalt 56 citerade berättelser är 27 hämtade från Bengt af Klintbergs *Svenska folksägner* (1972, med flera nyutgåvor). Större delen av Walls citerade berättelser är hämtade från tryckta verk av forskare som skrivit om folkliga föreställningsvärldar för allmänheten. De citerade forskarna har å andra sidan hämtat sitt material ur arkiv. Bara tre av Walls citat hämtas direkt från arkivuppteckningar. Med tanke på att det finns tiotusentals sidor om folktro och folktrons väsen i folkminnesarkiv, ofta med viktiga berättelser om väsen som aldrig har publicerats, är det synd att inte arkiven utnyttjats i större utsträckning. Detta känns särskilt angeläget då undertecknad arbetar i ett av landets största folkminnesarkiv och gärna ser att den skatt som finns i samlingarna får den uppmärksamhet den förtjänar. Det finns en stor potential i det opublicerade arkivmaterialet som borde komma forskningen och allmänheten till del, istället för att cirkulera redan tidigare publicerade berättelser.

Det är lätt att begära att en bok ska innehålla mer än vad den gör, att den ska vara utformad på ett visst sätt eller att finna småsaker att protestera mot, men jag ska inte ägna mer tid åt detta. Tora Walls bok är sannolikt avsedd att fungera som en första introduktion i ämnet för en intresserad allmänhet. Den uppgiften menar jag att författaren uppfyller. *Folktrons väsen* kan ses som en mer lättläst variant av den typ av böcker som Ebbe Schön eller Carl-Herman Tillhagen tidigare skrivit, böcker som inte längre finns i tryck. Jag skulle, trots mina invändningar, rekommendera boken för alla som är nyfikna på folktrons väsen: barn, ungdomar, författare, konstnärer

och till en nyfiken allmänhet. Den kan inspirera till vidare studier i folktrons magiskt laddade världsbild.

Tommy Kuusela, Uppsala

Folktro. En besjälad värld. Huvudredaktörer Kurt Almqvist och Lotta Gröning. Bokförlaget Stolpe, Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Stockholm 2021. 230 s., ill. ISBN: 978-91-89069-19-0.

Detta är till sitt format och utförande en så kallad ”coffe-table”-bok i mörkblått klottryggband, estetiskt designad och rikt illustrerad med kända konstverk från olika epoker och stilar samt professionella foton av antika föremål och statyer. Inte sällan sträcker sig en bild över en hel sida eller ett helt uppslag. Omslagsbilden är en skiss till målningen ”Elfaleken” från 1866 av den svenske konstnären August Malmström, med mörka figurativa träd mot en solnedgång och knappt synliga älvor dansande i ett dimmoln som kryper efter marken. Bilden slår an bokens tema såsom det uttrycks i titeln: *Folktro. En besjälad värld.*

Artiklarna, 13 stycken, representerar olika geografiska områden, alltifrån det forntida Indien och Egypten, Antikens Grekland och Rom och Norden. Kronologiskt sträcker sig artiklarna från forntid till nutid, ja någon till och med in i framtiden. Författarna är etablerade vetenskapspersoner inom sina fält – religionshistoria, grekiska, arkeologi, etnologi, kyrkohistoria, litteraturvetenskap, folkloristik och egyptologi – och i några fall museipersoner. Boken är populärvetenskaplig i den betydelse vi vanligtvis lägger in i genren, men har ett vetenskapligt tilltal, stringent språk och författarna redovisar noggrant sina källor i slutnoter. Flertalet artiklar är traditionellt upplagda och redogörande, men icke desto mindre informativa om sina specifika teman.

”Tron på en meningsfull besjälad värld, på högre väsen på gott och ont ingriper i människans liv på ett meningsfullt sätt, verkar förekomma i alla tider och kulturer” konstaterar utgivaren Kurt Almqvist i bokens Inledning. Med detta påstående tillbakavisas den tyske sociologen Max Webers tes att världen har ”avförtrollats” med vetenskapliga framsteg och religionens tillbakagång – die Entzauberung der Welt. Detta är dock ingen problematisering som plockas upp av alla författare, men den pekar ut bokens bakomliggande tanke att visa olika former av besjälning av världen under olika tider, vilka binds samman av begreppet ”folkstro”. ”Folkstro” används i boken i en mycket vid bemärkelse och inrymmer allt från religion, hednisk gudatro, kult, rit, myt, magi, folkliga föreställningar om näcken och skogsrädet, de dödas julotta, blåkullafärder, bergtagning och naturdyrkan i modern betydelse.

Kyrkohistorikern Joel Halldorf anknyter i sitt bidrag ”Om upplysningens pris och vikt av att återförtrolla världen”, till kritiken mot Webers tes. Världen är inte bara de data som kan samlas in och sorteras i tabeller, utan det finns fler dimensioner, menar han. Existensiella frågor såsom harmoni och känslan av själslig gemenskap med en annan människa eller med naturen, samband, mönster och djup kan naturvetenskapen inte fånga in med sina metoder. De är dock uppenbara för den mänskliga erfarenheten. Halldorf har inget svar på hur ”återförtrollningen” ska gå till, men menar att ett första steg är att inse ”att den moderna föreställningen om en motsättning mellan religion och vetenskap är just en föreställning, och inget givet faktum”. Istället måste vi betrakta det materiella och andliga som två dimensioner i tillvaron som inte konkurrerar, men som är förbundna med varandra – då blir vi friare att utforska ”fullheten av tillvaron”.

Litteraturhistorikern Lars Lönnroths bidrag, ”Nordens vilda natur. Besjälad men livsfarlig”, utgår ifrån den utbredda föreställningen att nordborna förr i världen älskade

den vilda naturen och dess mystiska innevånare, såsom gudar och andra övernaturliga varelser. Hur förhåller det sig egentligen med detta, frågar han. Den slutsats som man kan dra om hur människor förr såg på naturen från folkminnesuppteckningar är, att vild natur inte uppskattades, utan tvärtom. Naturen var något som måste bekämpas till förmån för människans materiella odling och andliga kultur. Vildmarken, i synnerhet skogen, sågs som en farlig plats med onda troll och häxor, förförliska och osedliga skogsrån, älvor, näckar och annat otyg som traktade efter människors liv, hälsa och dygd. Detta är en inställning som Lönnroth menar att man kan se redan i eddornas skapelseberättelse. Den besjälning av naturen som något romantiskt, vackert och värt att älska som uppstod på 1700-talet bland aristokrater, konstnärer och intellektuella är en vanföreställning. Här kan jag beklaga att ingen konstvetare har inbjudits att medverka i boken för att belysa dessa frågor. De många återgivna konstverken i boken som får representera ”folktrö” och ”besjälning” av naturen hade kunnat ses ur ett nytt perspektiv, än som enbart illustrationer.

Folkloristen Camilla Asplund Ingemark tar i sin artikel ”Bergtagning. Tron på naturens krafter” upp människans komplexa förhållande till naturen med en något annan utgångspunkt än de tidigare nämnda författarna. Ingemark presenterar vad hon kallar en ”motberättelse” till ”berättelsen” om vetenskapsrevolution och modernitet. ”Vi människor och naturen – vare sig vi vill det eller inte” har samexisterat på ett sätt som gör att människors liv och naturens liv egentligen inte är möjliga att separera. Hon ställer följdfrågan vad naturen och tron på naturens krafter gör med människor? Vilka krafter har vi tillskrivit naturen och hur har de påverkat oss? Författaren exemplifierar utifrån bergtagningsföreställningen, där den vanliga skiljelinjen mellan människa och natur suddas ut. Bergtagning förstås som en metafor för naturens krafter och det är genom den

besjälade naturens handlingar som den kommer till stånd. Det är de övernaturliga väsendena som utförde bergtagning som en handling, och de uttrycker härmed agens. Därför var det viktigt att närma sig naturen och de varelser som stod under dess beskydd, också djuren, med respekt, och att ha en relation till dem och förhandla med dem genom riter och offergåvor.

Med moderniteten upphävdes detta tänkande och skogen förvandlades till en plats för sublimes naturupplevelser. Besökarna i skogen började leta efter vyer, panoraman och estetiska upplevelser. Naturens verkanskraft började handla mer om hur den påverkade vår individuella sinnesstämning och speglade vårt nationella sinnelag. Ingemark drar linjen vidare in i vår egen tid – och in i framtiden. Idag talar vi om naturens krafter på mer olycksbådande sätt, exempelvis klimatförändringar och naturkatastrofer som en hämnd på människorna för vad de åstadkommit mot naturen. Naturen ges all makt och i tidsåldern antripocen kommer människan inte längre kunna kontrollera den. Frukten för den oundvikliga klimatkatastrofen kan karakteriseras som en modern form av ödestro, summerar Ingemark.

Bokens sista avsnitt är författat av David Thurfjell, religionshistoriker, ”Känslan av besjälade träd. Animistiska erfarenheter bland sekulära svenskar”. Författaren ställer sig frågan varför finns det så många sekulariserade svenskar idag som besjälade naturen. Varför upplever de inte naturen på ett sätt som är kompatibelt med modern naturvetenskaplig kunskap? Thurfjell bygger sina iakttagelser på ett nordiskt forskningsprojekt där han intervjuat naturbesökare. De beskriver sin promenad genom landskapet som att den ”öppnar rum i ens liv” och ”sätter en i kontakt med livets djupdimensioner”. De får perspektiv på bekymmer och de drabbas av en känsla av samhörighet med Naturen och Universum. Återkommande berättar naturbesökarna om en särskild känsla för träd, som upplevs som

välvilliga och omhändertagande, och väcker en känsla av trygghet kopplad till barndomen. För att analytiskt tolka detta fenomen ”återanvänder” Thurffjell det antropologiska begreppet animism, en gång lanserat av Edward Tylor. Begreppet ges ett delvis nytt innehåll. Från att beteckna primitiva människors oförmåga att förstå skillnaden på människor och djur, kommer det nu att beteckna ett positivt uppvärderande, som en sorts moralisk hållning till inhemska folkgruppers verklighetsuppfattning. Begreppet animism används för att beskriva dessa gruppers förmåga att se och respektera det inneboende värdet i andra livsformer än den mänskliga. De sekulära svenskarnas animistiska erfarenheter ska således inte främst analyseras som uttryck för en specifik världsbild eller livsåskådning utan som subjektiva känslorferenheter. Thurffjells artikel om besjälade träd pekar framåt mot ett nytt slags besjälning av världen och naturen, som vi också kan se mer och mer omfattar djur och deras rättigheter och förhållande till människan.

Inger Lövkrona, Lund

Kågeträskdagboken. En västerbottensk dagbok 1891–1901 med kommentarer. Volym 2. Ann-Catrine Edlund (huvudredaktör), Lars-Erik Edlund & Ulf Lundström under medverkan av Birgitta Bjurman. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Umeå & Uppsala 2022. 485 s., ill. ISBN 978-91-87403-46-0.

Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (förkortat KGAA) har en rik utgivning av flera vetenskapliga tidskrifter och böcker. En del är källpublikationer, och de publiceras i skriftserien Folklivsskildringar och bygdestudier, som utgivits sedan 1934. År 2022 utkom nummer 21 i denna serie med titeln *Kågeträskdagboken* volym 2. Där publi-

ceras hela dagboken under tiden 1891–1901 med kommentarer. Volym 1 planeras att komma ut under 2023. Då kommer en omfattande presentation av dagbokens historiska och sociala sammanhang, käll- och litteraturförteckning samt person-, ortnamns- och ordregister.

Huvudredaktör för utgivningen av volym 2 är språkforskare Ann-Catrine Edlund i samarbete med Lars-Erik Edlund, Ulf Lundström och Birgitta Bjurman. I boken publicerar utgivarna den ursprungliga dialektala texten på högernsidorna, medan normaliserade texter översatta till nutidssvenskt språk står på vänstersidorna. En omfattande notapparat med ord- och personförklaringar finns nederst på varje sida. En del äldre foton från museer och privatpersoner återges i boken. De avser personer, sociala situationer och byggnader som omtalas i dagboken. Bildkonstnären Maria Sundström har gjort illustrationer till varje enskilt år i dagboken. Ljudfiler med dagboksutdrag på Skellefte-dialekt är inlästa av museipedagog Marianne Folkedotter och finns på länken www.gustavadolfsakademien.se/kagetraskdagboken. För att underlätta för läsaren har utgivarna publicerat tre lokalkartor över trakten kring Kågeträsk. Tretton stamtavlor, som visar släktförhållanden på bondgården Anten-Ors, finns också med i boken.

Dagboksanteckningarna har nedskrivits av de ogifta systrarna Greta (1859–1947) och Lovisa (1862–1938) Dahlqvist som växlat om att notera. De bodde på bondgården Anten-Ors i Kågeträsk i norra Västerbotten. Närmaste stad var Skellefteå. Dagböckerna är inte kompletta för hela tiden 1891–1901. En del av åren finns noteringar från hela året, men vissa år saknas flera månader. 1894 finns uppgifter från den 1 januari till den 7 september. Sedan dröjde det över ett år fram till dess att det förekom nya anteckningar under november och december 1895. År 1898 finns uppgifter från tiden den 1 januari till den 1 april. Sedan dröjde det med nya noteringar till årets sista vecka i december 1899. Varför anteckningarna är så ojämnt fördelade är inte

möjligt att veta. Systrarna var hårt upptagna med arbetsuppgifter både utom- och inomhus. Under veckodagarna var det begränsat med tid för skrivande, men på söndagen har de uppgivit att det fanns tid för att notera. Anteckningarna avslutas den 20 maj 1901. Man frågar sig varför de upphörde just detta år. Systrarna levde ju fram till 1938 respektive 1947. Ett svar kommer kanske i volym 1.

Dagböckerna skildrar de många arbetsuppgifterna som förekom utomhus och hur de avslöste varandra under årets gång. Vid sommartiden var slätter- och skördearbetet intensivt. Det blev mer tid till inomhusarbete under vintern, och det gällde bakning, vävning och stickning.

Livets växlingar i den lokala omgivningen och inte bara på den egna gården är ofta noterade i dagboken. Det berättas om barn som föds, missfall, barnmorskor som ibland förlöser med tång och kvinnor som dör i barnsäng. Det nyfödda barnets vikt kan anges. Vid konfirmationsläsning fick ungdomarna åka till Skellefteå och bo där en tid. En resa till Skellefteå gällde också när fästepar skulle ta ut lysning. Vid bröllop kunde många människor delta i kalaset. Om någon blev sjuk och skulle uppsöka läkare, fick man även då åka till Skellefteå och få recept utskrivna till en dryg kostnad. På lokalt plan fanns dessutom självlärda botare som åkte runt till byarna och även skrev ut recept. En av dem gick under namnet Halt-doktorn och en annan hette Johan Engström (1831–1903). Foton på de olika läkarna finns i boken. Det återges flera berättelser om olika sjukdomstillstånd som inom en kort tid ledde till döden. Då lades den avlidne i en hemmatillverkad kista. Pengar kunde placeras i kistan. Flera människor i den lokala omgivningen kom för att bese liket som låg i den öppna kistan. Också självmord noteras i anteckningarna. En hemmansägare Holm-Janni, född 1841, som hängt sig i ett träd i skogen den 15 november 1897, fick repet som han haft om halsen med sig i kistan. Även tidningar berättade om personer som begått självmord, så som Holm-Jannis hängning.

Detta var inte ett tabuerat ämne att omnämna i tidningar vid den här tiden.

Vad gäller det sociala livet under olika årstider förekom stora danstillställningar vid jul och midsommar, och de hölls ofta i en bryggstuga som tillhörde Rånings-Nisch. Gott om brännvin fanns att tillgå. Något som skildras ingående i dagboken avser nattfrierier. Systrarna har noterat hur namngivna män låg tillsammans med namngivna kvinnor under natten och ibland mer än en natt. Under våren 1893 blev änkan Lovisa Erikson (1862–1912) uppvaktad i tur och ordning av fem olika män som fick ”ligga åtmed änkan”. Detta talades det om i lokalmiljön. ”Och det vanliga pratet är om Pelles Jani (1867–1941) och änkan, de är på allas läppar” (s. 188). Till slut avgick en av de friande männen, Storsels-Frans (1858–1921), med seger och fick henne till brud. Själva ville systrarna inte delta i nattfrieri utan sprang och gömde sig om någon friare försökte komma på besök. Systrarna förblev också ogifta hela livet.

Det religiösa livet präglades av att lekmanapredikanter, kallade kolportörer, reste runt och höll böner i hemmen eller i bygdens skolhus, särskilt på söndagar. De fick övernattna i olika hem och stannade ibland i flera dagar. En man som nämns vid flera tillfällen är snickaren Pit-Johansson (1864–1937). Han var ledare för en separatistisk rörelse som gick under namnet Riströmare. En annan predikant kallades Käl-Janni (1866–1923). Ytterligare en benämndes Ant Anton (1848–1918), och han var separatist. Om ingen predikant kunde komma under en helg, fick en bonde själv läsa text och förrätta bön i sitt hem.

Denna källpublikation om *Kågeträskdagboken* utgör ett viktigt bidrag till fortsatt forskning om bondedagböcker på 1800-talet. Själv gav jag år 2009 ut boken *Bondeliv på 1800-talet*. Den bygger på dagböcker som bonden Jakob Jonsson (1795–1879) på gården Prästbacka i Röra socken på Orust i Bohuslän skrev under åren 1866–1879. Många likheter i fråga om vardagsliv och helgfirande förekommer mellan gårdarna i Prästbacka och

Kågeträsk. Samtidigt vill jag påpeka en del olikheter. Nattfrierier och byaböner saknades i Röra socken. Där stod kyrkan, som Jonsson bodde granne med, i centrum för både vecko- och årsrytm. Frikyrkliga rörelser hade inte kommit till orten. I Kågeträsk däremot var det långt avstånd till kyrkan i Skellefteå. Det gav förutsättningar för att lokala lekmannapredikanter kunde hålla samlingar både i olika hem och i bygdens skola. Ytterligare en skillnad mellan de två dagböckerna består i att Jonsson i många sammanhang skriver ned sina känslor och upplevelser till exempel i samband med farsoter som scharlakansfeber eller oväntade dödsfall som kunde avse barn eller genomförda självmord. Känslotvingingar och personliga upplevelser saknas i huvudsak i systrarna Dahlqvists texter. De är huvudsakligen faktaorienterade och avser den lokala hembygden. Jonsson däremot har en del utblickar mot vad som hände i riksdagen och kungahuset men även utanför Sverige, som frågor om pågående krig och fredsslut. Det senare gällde speciellt det fransk-tyska kriget 1870–1871 som Jonsson läste om i tidningar och engagerade sig i genom insamling av pengar i Röra kyrka. Systrarna Dahlqvist nämner inte om de läste tidningar.

Det är ett omfattande utgivningsarbete som har nedlagts under många år på publiceringen av *Kågeträskdagboken*. Måtte den få en rik användning i framtida forskning! Volym I kommer att bli en viktig kompletterande källa.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Ulrica Söderlind: *Cajsa Wargs kokkonst. Fyra gastronomer, mat, dryck och tillagning under svenskt 1700-tal*. Universus Academic Press, Malmö 2022. 164 s., ill. ISBN 978-91-87439-74-2.

1700-talet var en brytningstid. Borgarklassens makt växer i takt med städerna, den gamla

lantadelns maktposition utmanas, en ny tid inom vetenskap, ingenjörskonst, handel och jordbruk med återverkningar in i våra dagar inleds. Den nya tiden innebar bland mycket annat en gastronomisk omprövning. Långväga importerade livsmedel tar sig på allvar in i mathållningen och kompletterar de exotiska kryddor som sedan länge importerats från Kryddöarna i Indonesien. I städerna blir allt fler av råvarorna något som köps på en marknad i stället för att produceras på de egna markerna.

Umgängesmönstren förändras, den nya eliten skapar nya ideal, där hemmet och familjen är centrala. Resurserna i dessa borgerliga hushåll behöver tas om hand på bästa sätt, och delvis nya utmaningar gör sig gällande för husfruarna. Samtidigt växer bokmarknaden, tryckta alster når en bredare marknad i större upplagor. Det uppstår en marknad för kokböcker, eller snarare manualer i hur ett hushåll skall skötas. Det är mot denna bakgrund som den moderna kokboken etableras under 1700-talet. Flera känner sig kallade att skriva. En av dem är Cajsa Warg, som fått en närmast mytomspunnen ställning i den svenska matlagningens historia. Men hon var inte ensam.

I Ulrica Söderlinds senaste bok jämförs Cajsa Wargs kokbok med andra samtida kokböcker och deras författare. Idag är Susanna Egerin, Margareta Ekberg och Johan Winberg bortglömda, medan Cajsa Wargs namn lever kvar. Alla var dock representanter för sin tid och den nya gastronomi som växte fram och började praktiseras i de välbärgade borgarhushållen.

Ordet hushåll förtjänar att betraktas. Cajsa Wargs kokbok hette *Hjelpreda i hushållningen för unga fruntimmer*. Att hushålla handlar om att klokt och sparsamt ta tillvara begränsade resurser, så att dessa räcker till det de är ämnade till. Detta var generationer av matlagande kvinnors huvuduppgift. Ju mer kunskap, desto mer besparingar kan göras vid beredningen, påpekar Cajsa Warg i sitt förord, som vill ge unga husmödrar kunskaper så att de

slipper lita till ”okunnigt tjänstefolk”. De kulinariska kvaliteterna på det tillagade var inte oväsentliga, men bara en del av hushållningen. Därmed skiljer sig också böckerna om hushållning en del från de flesta nutida kokböcker som sätter maten i sig i fokus. För 1700-talets mamseller var hushållning ett helhetsuppdrag, de gastronomiska aspekterna kunde inte skiljas från de ekonomiska.

Ett delvis undantag på detta sätt att angripa kokboksskrivandet utgör Johan Wibergs kokbok, som lär ut ”grunden till kokeriet, eller sättet, at tillreda välsmakelig mat, efter denna tidens bruk”. Winberg var traktör, alltså matlagare på det som idag hade kallats för en ”fine dining restaurang”. På den tiden fanns dock varken fine dining eller restaurang i det svenska språket. Däremot fanns alltså redan på den tiden en uppdelning mellan manliga kokboksförfattare som var framgångsrika kockar och ville lära ut matlagning som trend, hantverk och konst, och kvinnliga matlagare som riktade sig till andra kvinnliga hemmatlagare. Här är Cajsa Warg mycket tydlig med målgruppen, hon ville publicera sitt manus, en sammanställning av egna mångåriga erfarenheter, för att ”wara mitt kön, och till synnerhet unga matmödrar, till någon hjälp”.

Ulrika Söderlind har med ett stort antal böcker och artiklar etablerat sig som en av de främsta mat- och måltidshistorikerna i landet. Det är därför med stort intresse jag läser för att se vad hon kan säga om den gastronomiska brytningstid som hennes kokböcker skildrar. Efter att inledningsvis ha beskrivit kokboksförfattarna och deras böcker, följer ett antal kapitel som jämför kokböckernas recept inom olika kategorier. Vi får reda på vilka sopprätter, köttätter, fisk och skaldjur, trädgårdssaker, puddingar, bakverk, glass med mera som kokböckerna innehåller. Dessutom finns korta biografier av råvaror och livsmedel som varvas med beskrivningarna av rätterna, deras ingredienser och tillagning.

Kapitlen är genomgående deskriptiva. Några exempel följer här. I kapitlet om soppor

konstateras att rosmarin används av Egerin i tre recept och av Warg i ett. Därefter förklaras att rosmarin, som art tillhör familjen kransblommiga växter, är aromatiskt doftande och för första gången omnämns i svensk skrift år 1538. I kapitlet om köttätter får vi veta att Cajsa Warg har 128 recept på köttätter och därtill 39 med vilt som huvudingrediens, Elzberg har 62, Egerin 43, Winberg 159 samt 19 viltrecept. Sedan förklaras att oxen är benämningen på ett kastrat handjur av nötkreatur, som är ett tamboskap inom djurarten *Bos Taurus* Lin., underfamiljen Bovinae och att ordet ungnöt första gången förekom i skrift i svenska språket 1538. Så håller det på. Vi får veta allt om vilka råvaror och recept som ingår i kokböckerna, vem som använde vilka råvaror och smaksättningar och om dessa råvarors och smaksättningars inträde i kokkonsten i Sverige. Allt kvantifieras noggrant och redovisas, men analysen låter vänta på sig.

Efter genomgången av alla recept tas ett intressant grepp. Tillsammans med några tidigare studenter har Söderlind provlagat några av recepten i köket på forskningsrestaurangen på institutionen för kost-och måltidsvetenskap vid Umeå universitet. Ärtsoppa, oxkotletter, kokt höns med persiljerötter, lax med körsbärssås, äggröra med sparris och fyllda äpplen med sylt tillagades. Resultatet redovisas med fotografier och korta beskrivningar. I slutdiskussionen berörs en del utmaningar med att tillaga historiska recept. Det är inte säkert att råvarorna är samma eller ens likartade. En höna idag är inte densamma som under 1700-talet. Var det torkade gula ärtor som Cajsa Warg tänkte sig som råvara till ärtsoppa? Vi kan anta detta, baserat på senare tiders recept, men Warg skrev bara ärtor. Den som lagar gör också detta utifrån erfarenheter som påverkar tolkningen av recepten. Oaktat detta är det som så ofta i den gastronomiska historien så att de maträtter som uppträder ibland kan kännas väldigt bekanta, ibland främmande, någon gång utmanande och inspirerande, som laxen i körsbärssås.

Som läsare präglad av kulturforskningen är jag intresserad av kokböckerna i ett kulturhistoriskt sammanhang. Där har jag dessvärre inte mycket att hämta. De intressanta frågorna om relationen och spänningen mellan Wargs kvinnligt inriktade hushållsmanual och Winbergs manliga traktörperspektiv på matlagningen antyds i slutdiskussionen, men utvecklas inte vidare; inte heller hur de kokböcker som utgör grunden för boken förhåller sig till tidigare generationers kokboksförfattare. Söderlind beskriver det källproblem som finns i att det inte går att utläsa vilka kokböcker Cajsa Warg själv kan ha inspirerats av eftersom hennes kvarlåtenskaper intressant nog inte innehöll några kokböcker. Men nog vore det ändå med Söderlinds gastronomihistoriska kunskaper möjligt att ta ut svängarna lite och sätta in kokböckerna i sitt historiska sammanhang? Frågan ställs om varför just Cajsa Wargs kokbok blev så populär? Svaret som antyds är att det kan bero på de gedigna kunskaper och erfarenheter som Warg skaffat sig, och att det avspeglas i den komplexitet som finns i recepten. Det må så vara. Men som vi vet är kändisskap sällan enbart avhängigt av kompetens. Varför blev just Cajsa Wargs kokbok stilbildande? En förklaring som ligger nära till hands är att hennes kokbok blev en katalysator för en grupp som är förbisedd i den historiska litteraturen om borgarklassens väg till makten – kvinnorna som ansvarade för hushållen. Det vore också intressant att följa hur Cajsa Wargs kokbok kanoniserades. Vilka inflytelserika skriftställare i senare generationer bidrog till att just Cajsa Wargs kokbok blev standardverket som det alltid refererades till? I kommande böcker önskar jag att Ulrica Söderlind går bortom det deskriptiva och kvantifierbara och tar tag i de gastronomihistoriskt intressanta frågor som hon har så goda förutsättningar att belysa.

Håkan Jönsson, Lund

Gustaf Ankarcrona och bilden av Dalarna som svenskt ideal. Johan Knutsson (red.). Lars Dahlström (foto). Gidlunds förlag & Leksands konstsällskap, Möklinta & Leksand 2022. 228 s., ill. ISBN 978-91-7844-462-5.

Hur många känner till Gustaf Ankarcrona? Inte många, tror jag. Så kan det vara med gestalter som var stora på sin tid. Tidens gång är en obarmhärtigt glömskekraft som förpassar många aktningvärda gärningar till historiens marginal. Det innebär i och för sig inte en evig plats i periferin, saker kan hända som gör nästan bortglömda personer intressanta i vår tid. Hur med Gustaf Ankarcrona? Svårt att säga, men den här aktuella antologin sprider i varje fall förklarande ljus över hans liv och verk.

Den adlige smålänningen Gustaf Ankarcrona (1869–1933) var äldsta barnet i en åtta personers stor syskonskara. Han bröt familjetraditionen på faderns sida genom att inte välja den militära banan och heller inte ägna sig åt bruk och industrier. Redan vid 17 års ålder antogs han som elev vid Konstakademien i Berlin, och hade efter utbildningstiden ateljéer i både Berlin och Stockholm. Han målade främst historiska motiv och porträtt. Ett besök vid industri- och slöjdställningen i Gävle 1901 förändrade hans liv – han hade för övrigt kreerat utställningens affisch. Han mötte då några dräktklädda kvinnor från Leksand, väcktes för den folkliga kulturens rikedom och flyttade omedelbart till kvinnornas hemort. Etnologen Ulla Brück, en av bokens författare, kallar händelsen för en ”mytardad berättelse” (s. 181), vilket man kan hålla med om. Men följderna av synen på Gävleutställningen blev ändå att Ankarcrona bosatte sig i Leksand och kom att leva där under resten av sitt liv.

Det är svårt att med få ord fånga Ankarcronas verksamhet på sin nya bostadsort. Även om han fortsatte sitt konstnärskap blev det med åren allt mindre tid vid staffliet. I

stället ägnade han sig åt att i ord och handling främja hemslöjd, traditionell byggnadskonst och inte minst lokalt dräktskick. En stor satsning var bygget av ett hem på Holen i Tällberg som påbörjades 1908. Gården blev en märklig blandning av förebildlig anläggning, museum och privatbostad, inte särskilt bekväm ens med dåtidens krav på standard. Men han ritade också högst moderna byggnader, bland annat Leksands församlingshem, tingshuset i Leksand och Sångsgården i Sjugare åt Erik Axel Karlfeldt. Till hans förmågor hörde vidare konsten att formulera slående sentenser. Den mest kända gjorde han för Vasaloppet: ”I fädens spår för framtidens segrar”. 1915 tog han initiativ till bildandet av Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, vars måtto han också skapade: ”Hembygds arv är odlings grundval”. Den som läser ett antal av hans koncentrerade tänkespråk ser att de i själva verket uttrycker hans egen livshållning.

Det som hos Gustaf Ankarcrona var en sammanhållen helhet har spjälkats upp i den föreliggande antologin – med den risk för dubbleringar, luckor och brist på synteser som antologiformen alltid för med sig. Boktiteln sneglar på Gustaf Näsströms fortfarande läsvärda klassiker *Dalarna som svenskt ideal* (1937). Dess sista kapitel – ”I Adrian Brushanes rike”, med Karlfeldts benämning på sin vän – behandlar Gustaf Ankarcrona som Näsström kallar ”en utpräglad Führer-natur i landskapsformat”. Man bör då veta att Näsström träffade Ankarcrona vid ett tillfälle under dennes sista levnadsår.

Inledningsvis beskriver släktingen Henric Ankarcrona anförvantens familjebakgrund. Det framgår att Gustaf Ankarcronas namn var i stort sett frånvarande under författarens uppväxt.

Lars Jönnes, byggnadsantikvarie vid Dalarnas museum, tar sig an den komplicerade frågan om Gustaf Ankarcronas gärning i förhållande till nationsbyggnadsprocessen. Ankarcrona var förvisso nationellt sinnad, men ägnade sina krafter uteslutande åt Leksand och Dalarna. Han

medverkade till att bygga bilden av Dalarna som ett svenskt urhem. Jönnes för intressanta resonemang som placerar Ankarcronas livsverk i ett vidare idésammanhang.

Konstvetaren Inga-Lena Ångström Grandien behandlar konstnären Gustaf Ankarcrona i uppskattande ordalag. Hon utnämner honom till ”den siste nationalromantikern”. Det är sant att han inte utvecklade sitt måleri efter flytten till Leksand, då andra sysslor tog över. Och med modernisten Isaac Grünewalds genombrott tappade han enligt egen uppgift motivationen för en fortsatt karriär som konstnär.

Arkitekten Gustaf Ankarcrona är temat för Roland Anderssons bidrag. Fastän Ankarcrona inte var utbildad till arkitekt fick han förtroendet att rita viktiga byggnader i Leksand. Intressant nog hade han inte ambitionen att husen skulle harmoniera med den lokala byggnadstraditionen, han som annars varmade för lokalkulturen. Andersson som i många år arbetat som byggnadsantikvarie i Leksands kommun kallar Ankarcronas verk i centrala Leksand för ”god arkitektur, byggnader som hör hemma i sitt sammanhang, sin omgivning, men samtidigt har en stark egen identitet” (s. 89).

Bokens redaktör Johan Knutsson, professor i möbelkultur vid Linköpings universitet, skriver om Ankarcrona som möbel- och inredningsarkitekt. Inte heller inom detta fält hade Ankarcrona en relevant utbildning. Han inredde främst de egenritade byggnaderna, men ritade också möbler i enlighet med ”det allmogromantiska möbelmodet” som Knutsson kallar stilen (s. 100). Ankarcrona hade inte ambitionen att sätta sin egen prägel på möblerna, utan skapade stolar, bord och lösa inredningsdetaljer som låg nära den existerande traditionen. Han samarbetade med lokala snickare och snickeriföretag som producerade hans alster. Succén blev stor – och långvarig. Hans möblemang inredde sportstugor, folkhögskolor, pensionat och inte minst STF:s turiststationer. Frågan är om inte

Ankarcrona på detta område nådde sin största framgång?

Till Gustaf Ankarcronas främsta intressen hörde dräktskicket i Leksand. Textilvetaren Eva Sundströms bidrag handlar mer om dräkten än om Ankarcronas betydelse för den, men hon kommer ändå till slutsatsen att hans insatser ledde till en större medvetenhet om den lokala dräkttraditionen.

Gustaf Ankarcrona som samlare och museiskapare behandlas av Cecilia Hammarlund-Larsson, intendent på Nordiska museet. Ankarcrona var definitivt en samlarnatur, men levde också under föremålssamlandets – och museigrundandets – tid. Hans eget samlande fyllde hemmet i Holen mer än väl. Men han hade också långt gångna planer på att skapa ett hembygdsmuseum i centrala Leksand. Föremålen tjänade som referenser i det kulturbevarande arbete som han ägnade sina krafter åt.

I ett rappt formulerat bidrag skildrar Ulla Brück Gustaf Ankarcronas involvering i hemslöjdsrörelsen. Hon konstaterar inledningsvis att han startade Leksands hemslöjdsförening, landets första, 1904, men att han inte fått någon framträdande roll i rörelsens historiskrivning. I jämförelse med ännu mer handlingskraftiga hemslöjdsivrare var Ankarcrona mer av ”ideolog, eller idealist” (s. 194). Ulla Brücks avsnitt är framför allt en perspektivrik och kunnig diskussion om hemslöjden som samhällsfenomen.

Redaktören Johan Knutsson står som sig bör för den avslutande syntesen – ingen enkel uppgift med tanke på Ankarcronas både stora och innehållsrika palett. Förutom att dra trådar från tidigare bidrag, gör han en övergripande värdering av Ankarcronas mångfacetterade gärning – och söker förbindelser mellan hans viktigaste tankar och dagens trender i slöjd, hantverk och småskalig produktion. Och menar i det sammanhanget att ”det mest bestående i Ankarcronas agitation är [...] hävdandet och värnet av det lokala och närodrlade i såväl hantverkstraditioner som

materialval och insikten att detta kunde ha en kundkrets utanför det egna närområdet” (s. 203).

Beskrivningen av boken är inte komplett utan några ord om fotografen Lars Dahlströms bilder av landskap, bebyggelse och föremål. Som läsare stannar man gärna till vid hans vackra fotografier, på samma gång dokumentära och konstfulla. Boken är också i övrigt rikt illustrerad.

Det är sympatiskt att på nytt vilja skärskåda en gestalt från förr. Med större tidsavstånd och med nya ögon framträder protagonistens tillgångar och brister än tydligare. Därtill kommer hela tiden ny litteratur som hjälper till med tänkandet. I fallet Gustaf Ankarcrona kan man däremot inte räkna med att nya källor dyker upp.

Någon ny bild av Gustaf Ankarcrona framträder knappast i boken. Vi möter fortfarande konstnären, hembygdstänkaren och slöjdfrämjaren Ankarcrona, visserligen med nya nyanser och med nya jämförelser. Han verkade i en formativ tid, den epok som skapade bilden av Sverige, där hans eget bidrag var den idealiserade föreställningen om Dalarna. Han grundade organisationer med lång verkan, ritade hus som fortfarande används, såg till att förlänga livet på ett antal traditioner. Allt detta vet vi sedan tidigare, men berättas här på nya sätt. Kanske ingick det i Ankarcronas program att forma en hållbar bild av sig själv? Det är i varje fall anmärkningsvärt att monumentet Gustaf Ankarcrona inte rubbas ur sitt fundament, inte ens när vi närmar oss ett sekel efter hans bortgång.

Lars Jönses tangerar ett ämne som Johan Knutsson tar upp lite närmare i slutkapitlet, nämligen Gustaf Ankarcronas främlingsfientlighet som också inbegrep inslag av antisemitism. Redan Gustaf Näsström uppmärksammade antisemitismen, någon ny kunskap om Ankarcrona handlar det därför inte om. Det hade faktiskt varit på sin plats att utreda i ett särskilt avsnitt, att beskriva Ankarcronas hållning mot enskilda judar och mot judar

som grupp, att undersöka bakgrunden till hans attityd och beskriva dess förbindelse med vurmen för hembygden. Idag borde det vara självklart att även den sidan av en biografierad personlighet får sin belysning.

Gunnar Ternhag, Falun

Manligt mode. En okänd historia.
Ingrid Giertz-Mårtenson (red.).
Bokförlaget Langenskiöld, Stockholm 2022. 256 s., ill. ISBN 978-91-987441-0-1.

Inledningsvis presenterar förlagets chef hur nya perspektiv på det manliga modet blivit möjliga att visa i den här boken genom att Erling Perssons stiftelse givit ett generöst bidrag till det projekt som initiativtagaren Ingrid Giertz-Mårtenson nu förverkligat. Hon har många års erfarenhet av arbete i och med modevärlden och såväl hon som stiftelsen spelade en avgörande roll för att förverkliga ämnet modevetenskap på Stockholms universitet.

I ett fylligt förord diskuterar Giertz-Mårtenson varför så lite skrivits om herrmodets historia. Ett av svaren som ges är att så få manliga plagg sparats i museernas samlingar. Kanske berodde det på att de var av så hög kvalitet att de kunde återanvändas gång på gång, vilket hon menar kopplar detta tydligt till vad modesektorn idag eftersträvar, hållbarhet och återanvändning. Hon diskuterar också skillnaden på kläder och mode.

Boken har ett internationellt perspektiv men vill också lyfta fram det herrmode som finns i de svenska museerna. Syftet är såväl att bidra med ny kunskap om herrmodets historia som att skapa en diskussion om hur manligt mode och maskulinitet utvecklats och förändrats. I inte mindre än arton essäer öppnas en värld av ny kunskap om herrmodets kulturhistoria, varför det här bara är möjligt att beröra några av alla texterna. Formgivningen

är elegant men har en stramhet som lyckas undvika att detta enbart blir en kaffebordets blädderbok. De många fina bilderna spelar en viktig roll, men det är ändå den djupare kunskapen i de intressanta texterna som man helst söker. Även bildtexterna är utförliga och insiktsfulla. Och bilderna kräver förvisso en särskild kommentar då det är ovanligt att få en sådan bredd i bildmaterialet. Här finns inte bara bilder från museer, arkiv och modeföretag utan också speciella fotografier som det av en målning av en fransk konstnär som i sin förkärlek för vintage-denim förmedlar både företagshistoria och estetik. En utförlig bibliografi samt en dito bildförteckning kompletterar framställningen.

Jag har valt att resonera om de tiotalet texter som jag fann mest spännande. Den första är skriven av curatören på Victoria & Albert museum i London, Claire Wilcox som nyligen ansvarade för en stor utställning om mode och maskulinitet på V & A. Hon inleder med att fortsätta diskussionen om varför så få manliga kläder sparats på museerna. Plagget hon fokuserar på är den så kallade frackrocken, som var vanlig under större delen av 1800-talet. Hon funderar över om bristen på denna sorts herrplagg i samlingarna kan hänföras till att de var tillverkade av ull och inte av elegant sidentyg från 1700-talet. Materialet var länge det viktiga när man förvärvade klädesplagg till museet. Hon visar sedan hur de här herrockarna av ull länge levde vidare i återanvändning ända in i vår tid som eftertraktade second hand-plagg.

Dräkthistorikern Lena Rangström, som tidigare varit verksam vid Livrustkammaren, beskriver utifrån samlingarna där, hur 1500-talets Vasadynasti anammar en modedräkt som är gemensam för Europa. Männens kroppar vid de kungliga hoven smyckades med dyrbara, tunga sammets- och sidentyger med tjocka broderier, praktfulla smycken och spröda spetsar, konstaterar hon. Under 1600-talet introducerades flera nya modeplagg, som hon menar gav mannen en mer

balanserad framtoning, som så småningom också blev mycket stramare, kanske främst gentemot den bisarra barocksprätten.

Biskopen i Västerås, Mikael Mogren skriver om vilken kraft liturgiska kläder har. De tydliggör bärarens uppdrag men kan också förmedla en ovanligt vacker textilskatt, vilket han visar i den biskopskåpa från 1751 som finns i Västerås domkyrka. Den är vävd i guldbrokad och tillverkades i Paris som en kröningskåpa till Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning, men har därefter burits av biskoparna i Västerås långt in på 1900-talet. Det finns en oerhörd kontinuitet i detta speciella mode och Mogren konstaterar avslutningsvis att kyrkans ämbetsbärare fortfarande är klädda som senantikens statsfunktionärer.

Den längsta och intressantaste artikeln i boken är skriven av Johan Hakelius, politisk chefredaktör på *Fokus*. Den kan knappast som de övriga, kallas för essä. Han diskuterar hur otidsenlig och tidlös som dandyn egentligen är. Dandyismen handlar om yttre elegans och klädsel men också och kanske framför allt om en attityd. Hakelius menar att främst måste dandyn vara vanvördig. Med utgångspunkt från Beau Brummell, som dök upp vid sekelskiftet 1800 och har kallats ”originaldandyn”, visar han hur oerhörd stor betydelse denne haft för det manliga modet i tiden därefter. Brummell påstods lägga fem timmar om dagen på att klä sig. Han utmanade till och med prinsregenten estetiskt och fick så småningom bege sig i exil, jagad av fordringsägare. Frågan ställs vem dandyn är och Hakelius svar blir att han är en paradox, klädintresserad men också en ordningsam oppositionell i samhällets utkant. Motsägelser är hans natur. Men av störst betydelse i det här sammanhanget är att dandyn satt både breda och djupa spår i herrmodets historia. Han har tillskrivits den vanliga kostymens födelse och även fracken och smokingen menar Hakelius föddes ur vad han benämner som dandyns utmanande nydaning. I vår tid vill han se dandyn bekämpa ett herrmode präglat

av gymnastikskor, shorts och träningskläder. Här förs också ett intressant resonemang om dagens behov av den subversive dandyn samtidigt som denne brottas med svårigheter. Hur kan Andy Warhol tjäna som förgrundsgestalt för den samtida dandyismen? Hur kan man vara unik i ett massamhälle? Kan dandyn bevara sin utvaldhet i populärkulturen?

Giertz-Mårtenson skriver i en kort essä om den franske greven och dandyn Robert de Montesquiou, som vid 1900-talets början formade de intellektuellas livsstil i Paris genom en sparsmakad elegans med subtila detaljer såsom den vita skjortkragen och en till synes slarvigt knuten sidenkravatt. Giertz-Mårtenson ger en något annorlunda bild av dandyn än Hakelius. Här är han inte bara elegant och snobbig utan också uttalat homosexuell och dekadent.

Museidirektören vid Zornsamlingarna, Johan Cederlund beskriver hur Anders Zorn förvandlades från landsortsmas till modelejon. När Zorn så småningom fick bättre inkomster ritade han både sin hustru Emmas och sina egna kläder, som sedan syddes av kända skräddare. Hans utsökta och eleganta klädsel beskrevs ofta i den samtida pressen, där han till exempel kunde jämföras med en rysk storfurste. Även klädseln hos dem han porträtterade var noggrant förberedd och han lyckades till och med att få kungen Oscar II att ändra klädsel till ett porträtt. Särskilt berömda har Zorns röda sportkostym och vargskinnspälsen blivit då de återfinns i konstnärens välkända självporträtt.

Konstvetaren och Strindbergsforskaren Göran Söderström lyfter fram August Strindbergs intresse för kläder under den talande rubriken ”Rollspel med kläder”. I romaner och dramer skildrar Strindberg utförligt huvudpersonernas kläder. Men kläder var också en viktig del i hans egen självpresentation, särskilt under tider när han hade råd att vinnlägga sig om sin klädsel. Även då ekonomin var skral kunde han dock följa modet. Här återges han exempelvis i en sportjacka av en så

kallad Norfolktyp, i vilken han beskrivits som aristokrat. Denna jacka beskriver Elisabeth Wilson som ett herrplagg utvecklat under 1800-talet påverkat av idrotten.

Emeritusprofessorn Elisabeth Wilson vid London Met skriver om hur tennisen påverkat modet. Längre var den en fritidssysselsättning för överklassen i Storbritannien. Så småningom blev den emellertid internationell och i början av 1900-talet hade dess centrum flyttat till Frankrike. Den vita färgen signalerade överklass och exklusivitet. Även här dyker dandyn upp i form av Fred Perry, tennisstjärnan som skapade ett klädimperium baserat på en kortärmad bomullströja. Också den franska tennisstjärnan René Lacoste skapade ett framgångsrikt sportvarumärke. Eftersom tennisen endast består av två spelare och inte ett helt lag, konstaterar Wilson att deras klädsel kommit att få mycket större betydelse än lagsporternas. Idag är tenniskläderna inte längre vita utan färgstarka och mönsttrade men fortfarande med stark koppling till modevärlden.

Direktören för National museum of Scotland, Christopher Breward beskriver varför kostymen kommit att bli det perfekta plagget. Beskrivningen är mycket personlig och handlar såväl om vad han har i sina byråldor som hur de sjutton kostymer han har i garderoben skildrar hans kroppsliga utveckling. Han har uppenbarligen lagt stor vikt vid sina kostymer. Jag minns själv hur han under en konferens på Nordiska museet bytte kostym inte mindre än tre gånger. Även Breward nämner dandyismens betydelse för det nya livet i kostym i storstäderna på 1840-talet. Han tror inte på talet om kostymens förestående bortgång. Den lever vidare.

Programledaren för *Stil i PI*, Susanne Ljungs bidrag visar hur rapmusiken skapade ett nytt mode av sneakers. Hon ställer inledningsvis frågan varför så många män idag kommit att betrakta sneakers som moderiktiga. Svaret hon ger är hiphop. Och musiker har ofta varit de som fångat tidens trender när det gäller

mode. Här får vi se hur Jimi Hendrix skapade ett nytt mode på 1960-talet genom att bära second hand-kläder, tjejbular och grälla färger eller hur Bob Marley började bära Adidasskor i utbyte mot att företaget sponsrade hans fotbollslag på Jamaica.

Utöver de kapitel som särskilt berörts kan också nämnas en hel mängd intressant detaljkunskap som förmedlas i andra kapitel, såsom hur amerikanska universitetscampus skapat en särskild stil som levt kvar och förändrats eller hur jeansen format och definierat manlig identitet.

Det finns förvisso en oerhörd bredd i vad den här boken förmedlar om herrmodets historia. Men den kunskap vi bibringas handlar inte om hur vanligt folk varit klädda i olika tider utan om hur den manliga eliten uttryckt sin identitet. De vars kläder vi här får stifta bekantskap med är herrar som styrt eller följt vad modet skapat. Det är kungligheter, hovens ädlingar, författare, konstnärer, jazzlegender, filmstjärnor och modeikoner. Först när framställningen kommer fram till jeansens och sneakers tid får vi stifta bekantskap med hur modet kan ha sett ut bland de bredare samhällslagren. Jeans var ju ursprungligen arbetarplagg och sneakers har sina rötter i sportens värld. Men även här är det hjältar som John Wayne, Elvis Presley och James Dean som bär framställningen. De blev förebilderna vars klädsel män över hela världen anammade.

I bibliografin saknar jag många av de unga historiker, etnologer och modevetare som på senare år skrivit om modet, även det manliga. Kanske kan det tillskrivas det faktum att flera av författarna är konstvetare och designhistoriker eller tillhör museivärldens elit på området.

Hursomhelst är detta en lärd bok som öppnar ny kunskap om både mode och maskulinitet och kommer att fylla en viktig plats i fortsatta diskussioner om modehistorien.

Birgitta Svensson, Lund/Stockholm

Leif Runefelt: *Några ögonblicks förundran. Marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1760–1880*. Nordic Academic Press, Lund 2023. 415 s., ill. ISBN 978-91-89361-35-5.

Detta är en monografi inom området Idé- och lärdomshistoria. Förutom förord och inledning består boken av sex kapitel jämte en avslutande sammanfattning med den anslående rubriken ”En obetydlighet av vikt”. Därefter är det omkring hundra sidor kvar av boken, en fjärdedel av dess volym, som omfattar bilagor och noter. Bilagorna består av indexerade annonserade underhållare med hänsyn till det undersökta materialet, en vederhäftig sammanställning som sådan.

Diskursen behandlar kringresande underhållningskultur under drygt 100 år, utövad av akrobater, djurtämjare, magiker och motsvarande yrkesgrupper, inte sällan med annan hemort än i Sverige. Den vilar på tre antaganden: 1. för att förstå underhållningen behöver den studeras ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv, 2. människors *förundran* över den säljande produkten är minsta gemensamma nämnare, samt 3. att underhållningen genomgick avgörande förändringar från det sena 1700-talet. Denna triad kan nog uppfattas befogad som teoretisk konstruktion, fast att i sammanhanget påstå att den dåtida ambulerande underhållningen till en början inte var ”folklig” utan snarare ”lågborgerlig” och därför “[...] en kommersiell och med tiden alltmer demokratisk verksamhet, demokratisk då i termer av tillgänglighet” grundar sig kanske mer på ett liberalt betraktelsesätt än på ett försök till en saklig kulturanalys, även om forna konsumenter också kunde identifieras ur olika samhällsklasser och att motsvarande produkter likväl kunde avyttras till olika pris, beroende på exempelvis tillgänglighet.

Med några få undantag bygger undersökningens empiri på att granska annonser i den historiska svenska stadspressen, till betydande del tillgängliggjord digitalt genom Kungliga

biblioteket. Tidsavgränsningen är vald för att omkring 1760 börjar de första annonserna dyka upp, medan 1880 sätts som en gräns för befintlig forskning i ämnet. Metodens validitet kan diskuteras och en bemärkt del av bokens inledning vigs också åt detta. Där understryks visserligen att tillvägagångssättet både har styrka och svaghet, vilket kan uppskattas som en ödmjuk gardering. Mindre tilltalande är att i ansträngningen för att berättiga den valda metoden så förolämpas en annan forskare, som i en liknande undersökning menas ha använt en annan och undermålig metod, eller åtminstone begagnat den på ett sätt som renderat i felaktiga resultat. Kritik medges men ska inte vara plump. Det föreligger också vissa tveksamheter kring den frisinnade övertro som kan utläsas i: ”Inga bevarade affisch- eller myndighetsmaterial kan lika effektivt fånga den rörelsen eller de förändringar i verksamhet och repertoar som pressen.”

I första kapitlet undersöks hur underhållarna gjorde reklam för sig och hur de därmed byggde upp sitt varumärke. De första annonserna som rimmar med definitionen ”en vara eller tjänst skapad för att stimulera större publik i utbyte mot pengar” dyker på allvar upp omkring 1760 och belyses med fyrverkaren de Lunas uppträdande i Stockholm 1759 och vars marknadsföring offentliggjordes i *Stockholms Weckoblad* respektive *Post-Tidningar* [Post Tjändender]. En annan annons publicerad 1760 i *Norrköpings Weko-Tidningar* åskådliggör två kvinnliga akrobater inresta från Holland, fast möjligen bördiga från Venedig. Priset för att avnjuta de Lunas fyrverkerier den 12 augusti det året ska ha varit tolv daler kopparmynt för de bästa plasterna, i paritet med vad en tunna öl kostade. Å andra sidan såldes de billigaste platserna för tre daler kopparmynt, det vill säga omkring 30 öre. Vi inser att tidningarnas underhållningsannonser, även om de kunde läsas av den läskunniga allmänheten, var avsedda för den ideala tidningskonsumenten, närmare bestämt den borgerliga mannen. Underhållarna var nog med att

ange sina referenser och det yttersta beviset på god standard var förstås att ha uppträtt inför kungligheter eller liknande. Emellertid, bara förmånen att bli publicerad med en annons i dåtidens tidningar ska ha betytt att artisten i fråga var rekorderlig och inte bara en simpel lekare.

Kapitel två behandlar bildvisning eller *panorama*. Författaren vill här nyansera föreställningen om att installationer med stora målningar, så kallade ”barkerska panoraman”, skall ha varit allmänt spridda under 1800-talet. Istället för magnifika 360-graders inrättningar i anpassade lokaler, vilka förvisso kunde påträffas i Europas större städer, tycks majoriteten av den svenska publiken fått hålla till godo med varianter i miniatyr, det vill säga små bilder och målningar som förstordes genom ett tittskåp illustrerade med teknik som *camera optica*. De första svenska annonserna som börjar sälja in panoramamediet dyker upp redan i slutet av 1700-talet, då förevisande den enklare tekniken *latherna magica* (skuggspel) och underhållningsindustrin avseende panoraman ska ha nått sin höjdpunkt under 1800-talets mitt. Genren ska först ha fått ett visst fäste i den borgerliga kulturen men kom sedermera att degraderas till ett simpelt och folkligt nöje som förpassades till marknadsplatserna. Bildvisningarna ska med tiden ha blivit allt lågsintare och förlorat sin narrativa funktion; enklare utrustningar för hemmabruk kom ut på marknaden och hela företeelsen blev till slut inget att förundras över. Fotografiets entré spelade sannolikt också en roll i utvecklingen, även om detta omnämns mer i förbigående.

I kapitel tre berörs kommersialiseringen under perioden 1760–1820 och förbereds genom att citera ögonvittnesskildringar i form av dagboksanteckningar skrivna av adelsdamen Märta Helena Reenstierna (1753–1841) eller ”Årstafrun”, som bland annat ska ha bevittnat den första [kända] elefant som visades upp mot betalning i Sverige. Mot bakgrund av dennes reella och person-

liga återgivanden söker författaren fördjupa hypotesen om den ekonomiska utvecklingens betydelse för den potentiella publikens möjligheter att faktiskt få beskåda märkvärdiga förnöjelser som mekaniska figurer, apor som rider på hundar eller hästar som spelar kort. Materialet som undersökts för detta syfte är annonser publicerade i tidningar med säte i tre olika geografiskt belägna svenska städer, nämligen Karlskrona, Norrköping och Gävle. Resultatet visar att underhållningen strävade efter att anpassa och positionera sig gentemot en tilltagande affärsverksamhet. Visserligen anses inte den dåvarande svenska ekonomin ännu vara kommersialiserad i vår tids mening, fast ifrågavarande verksamhetsfält likväl blev ytterligare marknadsinriktat och att den växande borgerligheten var en drivande faktor i denna linjära process.

Det fjärde kapitlet fokuserar på *ekvilibrister*, som lindansare och dylika trapetskonstnärer vilka hade den egna kroppen som redskap, ibland med livet som insats. Detta fält ska inte ha varit helt rumsrent och spektakulära framträdanden kunde under tiden fortgå utanför lagens ramar, närmast på gränsen till det utförbara och bemärkt som *non plus ultra*. Fortsättningsvis är det annonserna som får styra undersökningens empiri. Författaren frågar sig ändå: ”Vad såg egentligen publiken?”, men resignerar likafullt inför denna besvärliga fråga och den historiska pressen får åter bidra med underlag för tolkningen. Vi får därigenom följa ekvilibrismens utveckling. Från dess etablering, via dess guldålder i mitten av 1800-talet tills den inkorporeras med kontrollerade scenframträdanden inom cirkus och varieté och som samtidigt blir mindre homogena i uttrycket. Ändå förefaller denna akrobatiska underhållning inte ha avtagit i popularitet på det sätt som skedde med exempelvis ovannämnda panorama. *Ekvilibrister* kunde alltså fortsättningsvis erhålla viss respekt bland kritiker, men kanske inte lika jämförbart med genuina gymnastikutövare.

Femte kapitlet är ett återupptagande av det tredje kapitlet och behandlar nu branschens tilltagande *kommersialisering* – utvecklat som en *demokratisering* – från sent 1830-tal fram till 1880. Empirin utgår i stort sett från samma (snabbt växande) städer och författaren argumenterar för att underhållningen börjar jämföras i sådan mening att den inte längre var lika borgerlig, eller åtminstone avsedd för, utan övergår till att bli allt gemenare, samtidigt som den rent av antas sjunka i kvalitet. Under perioden framträder också nya spektakulära stilarter, som att fler människor med annorlunda eller exotiska utseenden börjar att exploateras som utställningsobjekt. Förändringar sker avseende lokalitet och geografisk placering, vilken blir friare för tidens expansiva underhållning såsom cirkus, besläktad tivolverksamhet, det frisläppta teaterlivet jämte den medföljande musikunderhållningen som i sig var på väg att industrialiseras.

Det sista kapitlet koncentrerar sig på människoliknande mekaniska konstruktioner jämte exotism täckande hela den aktuella perioden. Kapitlet inleds med en fängslande studie av *automata*, det vill säga tekniska modeller och snillrika urverk som många gånger endast var ”pseudo-automater” som dolde småväxta människor eller barn som opererade någonstans inifrån maskinen, en förindustriell företeelse med medeltida eller till och med antika anor. Kanhända var underhållningsvärdet inte så stort och avtog efterhand i popularitet. Fortsättningsvis kunde ändå kreativ och fantasifull teknik locka till sig en betalande publik, på grund av dess benägenhet att uppväcka idémässig *förundran*, även om den i längden inte alltid höll vad den lovade eller omedelbart avslöjades efter det att locket lyfts av. Annars tycks förekomsten av *vaxkabinett* ha väckt publikens genuina intresse och i *Aftonbladet* 3 januari 1837 meddelas att *Möllers kabinett* ska ha besökts av mellan 200 och 400 människor varje dag. Kvaliteten ska dock ha blivit sämre med tiden, i takt med dockornas förslitning och ett allmänt

urartande av företeelsen. Kapitlet avslutas med att granska utnyttjandet av kroppsligt avvikande människor som utställningsobjekt, de med annorlunda eller exotiskt utseende, som dvärgar, jättar och albinos bredvid obestridliga luredrejerier som en människoätande australiensare. Fenomenet med denna exploatering förefaller ha nått en viss kulmen omkring 1860-talet, vilket ska ha sammanfallit med ett ökande intresse för etnografi, även om dylik ”antropologisk underhållning” aldrig tycks ha stått riktigt högt i kurs.

Som helhet är detta en välskriven och trevligt illustrerad bok även om det av naturliga skäl är svårt att komma nära underhållarnas personligheter och förstå deras eventuella drivkrafter bortom försörjningen. Den innehåller en god balans mellan intellektuella och roande texter, vilka eventuellt kan uppskattas mer för de historiska anekdoterna och nedslagen än för de konsumtionsteoretiska hänvisningarna. Den använda metoden har sina begränsningar och dessutom ska vi väl vara försiktiga med att tro på *allt* som står i tidningarna.

Patrik Sandgren, Lund

Margareta Petersson: *Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2021. 351 s., ill. ISBN 978-91-7061-352-4.

Florence Stephens är en av de individer som gått till historien. Hon övertog efter föräldrarna, Joseph Stephens och Elisabeth Stephens, född Kreüger, det mäktiga godset Huseby med sitt bruk. Hon blev under sin egen samtid känd som ”fröken på Huseby” och var från slutet av 1950-talet inblandad i flera rättsprocesser, där även prins Carl Bernadotte figurerade. Hur fröken på Husby lurades och bedrogs är en välkänd historia, men mindre är känt om

hennes familj. Att fadern, som köpte Huseby bruk i Småland, var viktig för henne är tydligt, men hon hade även två fastrar: Ingeborg (1839–1911) och Blanche (1843–1935). Fröken på Husebys farfar var språkforskaren professor George Stephens och hans hustru Mary Bennet. De båda flyttade till Skandinavien efter sitt giftermål och bodde i Stockholm fram till 1850-talet, då familjen flyttade till Köpenhamn. 1856 gifte sig Ingeborg med ingenjören John Abbott (1831–1889), som ett par år innan äktenskapet fått arbete i Danmark med att bygga ut de tidiga danska statsbanorna. Tillsammans gav det unga paret sig iväg till Indien, där John Abbott fått arbete. Det är i och med denna händelse, denna rörelse ut i världen, som litteraturvetaren Margareta Petersson påbörjar sin berättelse *Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk* om familjen Stephens med de tre syskonens tillvaro som röd tråd genom boken. Det här är inte författarens första bok där Indien spelar en viktig roll. Indisk litteratur har varit hennes område länge och hon har skrivit monografier och artiklar inom fältet, och även Huseby och familjen Stephens öden har tidigare uppmärksammats av henne i flera publikationer. Det är välkända stigar som Petersson trampar, och det märks i framställningen.

Det är brevsamlingen från Huseby som utgör Peterssons främsta material till kunskapen om syskonen Stephens tillvaro. Det är det så kallade Husebyarkivet, som förvaras på Linnéuniversitetet, och von Sydowska släktföreningens arkiv på Riksarkivet i Stockholm, de tre syskonens brev till varandra, men även till föräldrarna, och till barn och barnbarn, som utgör stommen. Hur många brev det rör sig om hade varit intressant att ta del av, i synnerhet som det enligt författaren handlar om en tid som benämnts som ”brevens imperium”. Att använda sig av korrespondens som källa till företeelser och skeenden är populärt och det hade därför varit bra att få en närmare redogörelse för hur Petersson förhåller sig

till breven och till den brevkultur som var förhärskande under den här perioden. Särskilt viktigt blir det när hon påstår att det främst var kvinnor som skrev brev (s. 27). En fördjupad diskussion kring brevet som medium och källa hade även medfört att de berättelser och citat fått en starkare och tydligare koppling till den historia som återges.

Det är tre större rörelser, ideologier, som Petersson vill studera i familjen Stephens tillvaro. Dessa är metodismen, civilisationsideologin och hemlivsideologin. Familjen Stephens kom från en metodistbakgrund i England, och författaren frågar sig hur stor inverkan den hade på den lilla kärnfamiljen som gav sig av till Danmark och Sverige. Nära förbunden genom den patriarkala grunden är hemlivsideologin, där kvinnans roll var att underkasta sig mannen och de kristna värderingarna som omslöt båda. Det var i hemmet som kvinnan skulle vara verksam och skapa en trygg och lugn tillflyktsort för mannen, som arbetade utanför hemmet för att försörja sig och sin familj. Samma patriarkala syn återfinns i civilisationsideologin, menar Petersson. Samtidigt börjar allt fler röster höras som alla talade om kvinnors fri- och rättigheter. Det här är förstuds ideologier som går att spåra på ett strukturellt plan, men Petersson är intresserad av att studera hur dessa återfinns, kanske skapar och omskapar, de enskilda individernas liv och verksamhet. En fråga som återkommer i bokens olika delar är just denna: hur kan de stora och omvälvande förändringarna som sker i världen studeras i en enskild människas liv?

Berättelsen om familjen Stephens utgör bokens huvudsakliga stomme och spänner från 1830-tal till 1930-tal. Ingeborg är familjens storasyster. Efter äktenskapet med Abbott reser de till Indien, men hon var inte den enda i familjen Stephens som emigrerade till främmande land. Visserligen hade föräldrarna lämnat England för Norden, men den resan var inte så omtumlande som för farbröderna Samuel och Edward Stephens. De reste med sina familjer till den blivande kolonin

Sydaustralien på 1830-talet, nästan samtidigt som brodern George reste till Skandinavien. Troligen var det förhoppningen att skaffa sig ett bättre liv som drev dem att utvandra; 1830-talets England var märkt av depressionen. Religiös frihet var en annan längtan för metodisterna från England. Men att gå från paradisdrommar, som Petersson så träffande beskriver det, till vardagsliv var tungt och svårt. John följde tillsammans med sin fru och dotter på 1840-talet efter sina bröder. De tre bröderna nådde framgångar i Australien såsom officiella tjänstemän, tidningsägare och affärsmän. Bara Edward kom så småningom att återvända till England.

Det var med andra ord en äventyrlig familj som Ingeborg bräddes på när hon ett par decennier efter farbröderna gav sig av på den långa resan till Indien. I mars 1856 anlände deras båt till Bombay då Ingeborg var nyss fyllda 18 år. Hennes brev hem var till en början fyllda med målande bilder av ett spännande land, fyllt av rikedomar och frihet. Men för Ingeborg blev mötet med Indien inte som för maken. Istället kom hennes tillvaro att bli mer kringskuren och mer påpassad än tidigare. Deras första hem låg många dagars färd från Bombay och till en början beskrev hon tältlägret i Khurdee och den omgivande naturen i entusiastiska ordalag. Men snart blev brevens innehåll fattigare och detaljerna allt färre. Vardagen framstod som tom. Istället är det föräldrahemmet i Köpenhamn hon längtar efter och besöken blir allt längre. John, Johnnyboy, lämnas ensam i Indien.

Ingeborgs brev till föräldrar och syskon präglades av den koloniala blicken, menar Petersson. Hennes sätt att inte nämna de tjänare som omgav henne (vilket hon i och för sig inte heller gjort när hon växte upp i föräldrahemmet) eller hur hon talar om och beskriver sin omgivning faller in i ett mönster som återkom i de texter som publicerades flitigt under den här tiden om Indien.

Först i december 1859 anlände Ingeborgs yngre bror Joseph till Indien. Han hade då

hunnit fylla 19 år och fadern tog ett lån för att kunna finansiera hans resa. Väl framme togs han emot av Ingeborg och John och Joseph gick genast in i svågerns lära. I tre år stannade han hos honom. Han började med byggnadsarbeten, där järnvägen utgjorde en stor del. Joseph var framgångsrik och han lade här grunden till det som sedan skulle omsättas i bland annat Huseby bruk.

Lillasystern Blanche hade valt en annan väg än syskonen. Hon flyttade hemifrån och tog anställning som lärarinna innan hon besökte syskonen i Indien. 1863 ingick hon äktenskap med Fingal von Sydow. Äktenskapet framstår i de efterlämnade breven i skarp kontrast till systemens. Ju längre tiden led framstår Ingeborgs och Johns äktenskap som allt mer påfrestande för båda parter. 1868 blev Ingeborgs sista år i Indien. Ett par år senare skildes de, John hade under lång tid levt dubbelliv med en annan kvinna i Indien. För Ingeborgs del återstod de livsomstörtande frågorna: Vad återstår för mig nu? Hur ska jag försörja mig? Ständigt återkommande frågor när det kommer till kvinnor från de högre stånden under den här tiden. Utan formell utbildning och i en besvärlig mellanposition, där hon varken var änka eller ogift, såg framtiden mörk ut. Som många andra kvinnor i hennes position fick hon visa uppfinningsrikedom. Hon gav lektioner i engelska, översatte texter och agerade resällskap, vilket hon sedan omvandlade till artiklar i tidskrifter. När John avled 1884 ingick hon äktenskap med den 20 år äldre Hans Friis och fick, äntligen, ett hem.

Det är på många sätt en omfattande bok som Margareta Petersson har skrivit. Berättelsen om de tre syskonen Stephens väg från unga vuxna till ålderdom innehåller många olika spår, precis som människors liv alltid gör. Nu var kanske Stephenssyskonen inte en vanlig syskonskara, deras bakgrund, deras sociala ställning och deras resor runt om i världen var inte genomsnittliga. Det var inte heller det material som de lämnade efter sig. Den omfattande brevsamlingen är inte helt vanlig i

våra arkiv. Ibland är det svårt att få grepp om syftet med berättelsen, om de tre ideologierna som Petersson pekar ut som centrala i boken. Det hänger samman med att författaren möjligen försöker spänna över ett alltför brett fält. Det är många perspektiv som ska täckas in. Boken är indelad i tio kapitel. I mer än hälften av boken är det Indien som spelar huvudrollen, det är här som både Ingeborg och Joseph blir till vuxna individer. De tre syskonens liv skiner tydligare än dessa och jag märker att jag ibland glömmer bort vad syftet med studien är. Det är å andra sidan inte så konstigt, Stephensfamiljens medlemmars egna ord, redogörelser och tolkningar av sin egen samtid är på många sätt unik. Det är sällan man hittar ett material som möjliggör flera perspektiv på samma berättelse. Samtidigt så visar det grepp som Petersson tagit på historien om syskonen Stephens på de möjligheter som finns med kulturhistoria. Vad berättar de enskilda människornas liv om de stora historiska skeendena?

I Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk berättar Margareta Petersson med omsorg, engagemang och stor kunskap

om Ingeborgs, Josephs och Blanches tillvaro, om Indien och Europa under en mycket omvälvande tid i vår historia. Framställningen är full av citat ur brev, dagböcker och almanackor. Tiden ges färg med hjälp av Fredrika Bremer och andra samtida författares skönlitterära och faktaspäckade texter. Det är som läsare lätt att sjunka ned i Peterssons berättelse, att förflytta mig mellan tid och rum. Boken är även rikt illustrerad med bilder och fotografier, så pass skickligt frammejslade tillsammans med texten att jag ibland upplever det som att jag sitter i ett arkiv och själv bläddrar bland dokumenten i tjocka volymer. Jag upptäcker att jag har svårt att lämna den världen när jag väl har klivit in i den. Petersson lyckas på ett utmärkt sätt mejsla fram det embryo till modernt samhälle som syskonen befinner sig i, kontrasterna mellan 1860-talets Indien och det svenska 1930-talet är så total och jag förundras över att allt detta kan rymmas i en och samma människas liv och verksamhet. Berättelsen om Ingeborg innehåller också berättelsen om kvinnans frigörelse och jag tror att det just är hennes tillvaro som är så oerhört fångslande. Ingeborgs resa genom livet blir också en resa i emigration och emancipation.

Marie Steinrud, Stockholm